

Fra enkel til avansert fonologisk vei

Veilederversjon 1.4

Om stavelser, rim og opptakter

Begynnerlesere bruker først *enkel fonologisk vei* (**Tema 01 – Enkel fonologisk vei**, i *Tempolex*): De avkoder nye ord ved å omkode bokstavene i det skrevne ordet én etter én til en tilsvarende rekke av enkeltlyder. Slik bygger de bro mellom det skrevne og det talte ordet med samsvarsheter på størrelse med enkeltbokstaver og enkeltlyder. Som en start er dette viktig fordi begynneren ikke trenger å lære og huske så mange samsvar. Enkle fonologiske strategi er imidlertid langsom, anstrengende, konsentrasjonskrevende og belastende for den fonologiske korttidshukommelsen (Klinkenberg, 2005).

Den enkle fonologiske veien suppleres snart med andre tilnærmelser. Gjentatte møter med de samme vanlige ordene gjør at eleven *husker* noen av disse ordenes stavemåte. Stavemønsteret til ordet lagres som en *ortografisk representasjon* (ordbilde) i elevens mentale leksikon. Fra da av trenger han bare å kaste et blikk på ordet for straks å gjenkjenne det og umiddelbart vite hvilket talt ord det er: Han vet hva ordet heter og betyr og hvordan det uttales. Nøyaktige og fullstendige ortografiske koder av mange vanlige ord øker leseflyten svært mye. Dette er grunnen til at Tempolex satser på innlæring, overlæring og automatisering av høyfrekvente ord som ortografiske koder (**Tema 2 – Ortografisk vei. (Katalogene 01 – Høyfrekvente korte ord og 03 – Høyfrekvente lange ord)**).

Mange fullstendige ortografiske koder muliggjør også *avansert fonologisk strategi og analogilesing*. Dette innebærer at eleven gjenkjenner en bokstavrekke eller stavemønster fra ord han alt kan i *nye* ord. Han oppdager at ord som deler samme stavemønster også gjerne deler lydmønster. På denne måten kan han abstrahere større bokstav-lydsamsvar og bruke disse når han leser. Dette er kjernen i avansert fonologisk vei.

De viktigste større samsvarsheter er *stavelser, rim og opptakter*. Opptakter og rim er bestanddeler i stavelsen – intrastavelselementer. De er større enn enkeltfonemet, men mindre enn hele stavelsen eller ordet.

Opptakten – hvis det er noen – er startkonsonanten eller startkonsonantklyngen. I /saks/ er opptakten /s/, i straks er den /str/, mens ordet /aks/ er uten opptakt.

Rimet er den vokaliske kjernen og påfølgende konsonant(er) – hvis det er noen. I /sak/ er rimet /ak/, i straks er det /aks/ og i /sa/ er det /a/ (Klinkenberg & Skaar, 2003).

Stavelser, opptakter og rim er funksjonelle enheter i persepsjon og produksjon av tale. Disse enhetene brukes også i *avansert fonologisk avkodning og analogilesing* (Treiman, 1997). Forutsetningen er at eleven har blitt undervist i eller selv har oppdaget det felles stavemønsteret til vanlige stavelser, opptakter og rim. Som eksempel kan en tenkt elev avkode det for ham nye skrevne ordet stropp som /str/ + /åpp/ og trekke dem sammen til det kjente talte ordet /stråpp/. Dette fordi han allerede har lagret bokstavmønstrene str og opp med tilsvarende lydmønstre /str/ og /åpp/ som enheter. Eller han vil kunne lese troppen som /tråppen/ fordi han allerede har lagret et ordbilde som kroppen.

Avansert fonologisk vei bidrar til raskere, mer effektiv og flytende avkodning av nye og ukjente ord. Barn som bare kan avkode nye og ukjente ord usikkert, langsomt, nølende

og anstrengt med enkel fonologisk vei bør trene med stavelser, rim og opptakter. Slike enheter hjelper også eleven til raskere og lettere læring av nye ortografiske representasjoner: Det er lettere å huske stavemønsteret stropp hvis eleven allerede har lagret str og opp med tilsvarende lyd mønstre enn hvis han må huske s+t+r+o+p+p.

Større bokstav-lydsamsvarsheter gir også nyttig støtte under staving. Spesielt gjelder dette de ikke-lydrette delene av ord: Dersom en elev allerede har lagret og vet at rimet /åpp/ staves opp i opp, topp og stopp, er det lett for ham å tenke seg til at også /kråpp/, /knåpp/ etc staves med -opp.

Dyslektikere og svake avkodere strever med å lære og anvende opptakter og rim effektivt (Juell, 1996, Gaskins 1998, Greaney, Tunmere & Chapman, 1997 a, b, Levy, 2001, Klinkenberg, 2005.) Disse forfatterne har også funnet fram til en god opplæringsmetodikk for opptakter og rim. Metodikken består av følgende:

- Gjør eleven oppmerksom på stavemønsteret til et vanlig rim. Stavemønsteret for rimet /ang/ er bokstavsekvensen *ang*. Mange slike enheter bør overlæres og automatiseres som enheter.

- Forankre stavemønsteret i et «*nøkkelord*» som eleven danner en fullstendig og nøyaktig ortografisk representasjon av. Et eksempel kan være **tang**. Nøkkelordet bør være høyt forestillbart.

- Ordene som tilhører en rim-familie *blokkpresenteres*. Eleven leser i rekkefølge *mange* ord som tilhører ang-familien e.g. lang, sang, fang, gang, klang, trang, sprang etc.

Forskningen viser at repetert lesing av slike vanlige opptakter og rim - og ord de inngår i - bedrer avkodingsferdighet og leseflyt. (Juell, 1996, Wolf, 2001)

Tempolex bygger på de empiriske funnene ovenfor og inneholder følgende kataloger for avansert fonologisk vei (**Tema 03** – Avansert fonologisk vei):

01 – Stavelser

02 – Enkle Lydrette Rim

03 – Konsonantklynger i utlyd

04 – Opptakter med Konsonantklynger

05 – Retroflekser

06 – Kompliserte og Ikke-lydrette Rim